

sekularisering eller en återgång till sakramenten”, skriver Jarrick (s. 143). Med väckelsens framväxt måste således kanske ordet folk utmönstras i samband med fromheten. Denna blir nu grupporienterad – ibland i kontrast mot en ogudlig omvärld – eller rent av individuell. Som Bringéus själv uttrycker det, dock med ett annat tidsperspektiv: ”I vårt eget land förlorar begreppet folkfromhet sin betydelse, men kan ersättas med *individuell fromhet* innanför eller utanför samfunden.” Han konstaterar att det kan ge utrymme för studier av enskilda personligheters fromhet. Detta väcker min nyfikenhet. Skulle detta även kunna vara möjligt under den ”folkliga fromhetens” tidevarv? Hur skulle man kunna nå, inte folkets, utan den enskilda människans förhållningssätt till religiösa företeelser? Vilka källor vore då aktuella? Dagböcker, domstolshandlingar, uppteckningar... Är det ointressant och omöjligt att söka personliga religiösa sätt att vara före den evangeliska väckelsens framväxt?

Mat i Jesu namn är namnet på Bringéus studie av bordsbönen, även denna ses som ett uttryck för den folklig fromheten. Men här lyfter förf. också fram bordsbönens moraliska funktion. Den var ett medel i barnets socialisering in i en religion och en samhällsform. Bordsbönerna kunde inpräglas genom den s.k. belevningslitteraturen, som också innehöll föreskrifter om hur bönen skulle utföras: stående, med upplyftade, knäppta händer, slutna ögon etc. Återigen väcker Bringéus text vidare funderingar. Hur uttrycker kroppen fromhet i olika miljöer? Prosten Nordins folk böjde huvudet, knäppte sina händer, tog av sig hatten inför det heliga. Om man kontrasterar de invanda mönstren mot en främmande miljö, t.ex. missionärens fromhet mot hedningens liv, kan bilden bli tydlig. I Kina vid sekelskiftet uttrycks den kristna fromheten bl.a. i sättet att sjunga, att hälsa, att sörja, att falla på knä eller att gråta.

Efter att ha läst de sju essäerna, liksom de tre mer resonerande kapitlen, väcks frågan: hur har fromheten motverkat eller samverkat med människans övriga, låt oss kalla det, profana liv? Jarrick konstaterar t.ex. att männen inom herrhutismen – som kan förmodas att i sin dagliga gärning ofta komma i konflikt mellan tro och vardagsliv – förefaller mer dämpade i sin fromhet än kvinnorna. I ett helt annat sammanhang, i företagssamhetens Gnosjöbygd, tycks världslig flit och fromhet i stället förstärka varandra. Den folkliga fromhet Bringéus behandlar sammanfaller ofta med det omgivande samhällets syn på önskvärt beteende. Men finns det fromhet som motarbetar samhällsmaktens intres-

sen? Fyller magin och förkristna religiösa föreställningar den uppgiften? Bringéus låter dock inte denna ur samhällets synpunkt negativa fromhet ingå i sina studier.

Folklig fromhet pryds av ett av Henrik Krogh vackert formgivet omslag, där Bringéus egen skyddsängel från barndomen ansluter till en av bokens studier: Änglar som gäster. Just denna studie illustrerar ett problem. De sju essäerna är i de flesta fall publicerade i andra sammanhang. Detta präglar såväl form som språk. Änglarna gästade ett symposium i anslutning till en utställning i Leksand och är skriven i lättsam kåserande form. Denna essä kontrasterar mot andra, där läsaren kan förmodas varit teolog. I den miljön behöver vare sig latin eller tyska översättas, tyvärr är alla dagens studenter inte lika språkkunniga.

Folklig fromhet vill fokusera intresset på den religiösa dimensionen i människors liv, sett ur ett kontextuellt sammanhang och som en del av hela kulturen. Den avslutande resonerande bibliografin visar med tydlighet att intresseområdet är tvärvetenskapligt och berör alla de discipliner som har människan som forskningsobjekt. Även om Bringéus eget intresse för ämnet är begränsat i huvudsak till kyrkofromheten i ett historiskt perspektiv, så är hans strävan angelägen. Han vill återupprätta en gren inom etnologin – kalla den gärna religionsetnologi – som även beaktar människan som en religiös och andlig varelse. I dag, då t.ex. de stora tidningsdrakarna regelbundet publicerar helsidor under rubriker som Tro och existens, är Bringéus bok *Folklig fromhet* i tiden.

Anna Maria Claesson, Jönköping

Agrarhistoria. Bengt M. P. Larsson, Mats Morell och Janken Myrdal (red.). LTs förlag, Stockholm 1997. 322 s., ill. ISBN 91-36-03339-1.

Sedan 1994 innehar Janken Myrdal vårt lands första professur i ämnet agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet i Ultuna. Den innehållsrika volymen *Agrarhistoria* rymmer 21 enskilda artiklar, alla författade av experter på sina respektive fält. Myrdal avslutar själv med en agrarhistorisk syntes, som utifrån den tekniska utvecklingen beskriver agrarsamhällets förändring över tid. Boken är ett läromedel främst tillägnat studenterna i den agrarhistoriska utbildningen, men är genom sitt innehåll naturligtvis av stort intresse även i vidare

kretsar. Sveriges historia är, som bekant, till stor del agrar och det är den svenska agrara historien som här står i fokus. Grundläggande kunskaper om det agrara är i själva verket länge en förutsättning för uppfattningen av historien som sådan.

Artiklarna är grupperade under ett antal huvudteman: de behandlade delområdena täcker de viktigaste aspekterna av den agrara historien, från själva jordbrukslandskapet, markens användning och odlingssystemens utveckling, husdjurens betydelse, tekniken, människorna – arbetskraften, produkterna och till sist jordbrukets roll i samhället. Illustrationer förekommer ymnigt, både som fotografier, teckningar, diagram och tabeller. Varje artikel avslutas med litteraturanvisningar.

Själva ämnesområdet – *agrarihistoria* – ges dock ingen entydig avgränsning. Presentationen av den har givits en starkt tvärvetenskaplig uppläggning, inbegripande ett möte mellan humaniora och naturvetenskap. Detta gränsöverskridande är något av ett kännetecken i mycket av Myrdals egen forskning och visar sig mycket ofta vara fruktbart. Tillräcklig kännedom om de naturvetenskapliga aspekterna är i många fall central för förståelsen av den agrara historien, som i sitt vida spektrum inte uteslutande kan behandla de mänskliga/kulturella aspekterna. Naturen skapar de yttre villkoren för odlingen och sätter därmed sin särprägel. Här finns inte utrymme till annat än en mycket summarisk återgivning av volymens innehåll. Men jag vill ändå försöka ge ett slags hastigt tecknad bild:

Bengt M. P. Larsson ger inledningsvis en sorgfälligt redogörelse för det biologiska kulturarvet i jordbrukslandskapet och med detta får läsaren en övergripande begreppsapparat för skilda slag av marktyper och deras respektive artsinnehåll.

Ulf Sporrang behandlar därefter odlingslandskapet före 1750 med huvudsaklig utgångspunkt i den bild de bevarade landkapslagarna ger oss. Man får en uppfattning av hur organiserandet av resursutnyttjandet tätt sig över tid med hänsyn till regionala skillnader.

Urban Emanuelsson beskriver samspelet mellan landskapets utveckling och människans produktionsmetoder. Den centrala frågan är här hur mycket av landskapsutnyttjandets variationer som kan observeras historiskt och geografiskt som kan förklaras i ekologiska termer.

Håkan Fogelfors redogör för växtodlingssystemens uppkomst och utveckling samt de svenskodlade kulturväxternas uppkomst och förädling. Den röda tråden genom växtodlingssystemens historia är frågan om

tillgång till växtnäring: hur problemet lösts på olika sätt genom historien. Växtförädlingens historia är sannolikt lika gammal som jordbrukets. Med 1800-talets teoribildning skapades en viktig grund för dess vidare utveckling.

Jan Persson skriver om markförbättring och gödsling. Människans beroende av växter för sin överlevnad har drivit fram ett ständigt intresse för vad växter lever av. Genom Liebig's mineralämnesteorin från 1840 skedde en avgörande omdaning av vetenskapen kring dessa frågor.

August Håkansson's framställning berör dränering, sjösänkning och ängsvattning. Vårt jordbruks klimatförhållanden gör frågan om luftningen av grödornas rotzoner central. Skyddet från vattenskadorna kräver tekniska, ekonomiska och sociala insatser.

Göran Björnhags bidrag rör de svenska husdjursrasernas historia. Olika definitioner av rasbegreppet presenteras. Människans syfte med avel är att ta fram djur som anatomiskt och funktionellt skiljer sig från varandra. Ett fokus ligger på produktionens avkastning.

Eric Norrman fortsätter i anslutning till detta med den svenska husdjurskötselns historia, som tecknas från forntid till nutid. Flera aspekter tas upp, inklusive husdjursjukdomar som t.ex. boskapspest som orsakat synnerligen betydande bortfall i historien.

Blocket Agrar teknikhistoria inleds med *Göran Kritz* framställning om jordbearbetning, sådd och skötsel av grödor, dvs. om människors möda att skapa positiva förutsättningar för ett önskat urval växter och så negativa som möjligt för vad som betecknas som ogräs. Tonvikten läggs på redskapen.

Janken Myrdal och *Mats Morell* skriver gemensamt om fodertäkt, skörd och tröskning. De tecknar hastigt en bild av förhållandena före och efter mekaniseringen.

Den agrara bebyggelsen beskrivs av *Ulrich Lange*. Byggnadshistorien präglas av en mycket lång kontinuitet, från medeltid ända till 1950-tal, i så måtto att varje byggnad länge hade sin bestämda form och funktion. Förändringsprocessen i samklang med den tekniska utvecklingen beskrivs. Det är ett mycket omfattande forskningsfält som här får en sammanfattning.

Irène Andersson Flygare tar sig an gård, hushåll och familj jordbruk. Oavsett odlingens och boskapskötselns organisationsvariationer över tid, har alltid den vanligaste driftsformen varit knuten till små hushållsenheter. Familj jordbruket tecknas mot sitt historiska sammanhang.

Maths Isacson behandlar därefter jordbruksarbete

och jordbruksarbetare. Här kännetecknas historien framför allt av en dramatisk förändring i antalet sysselsatta inom jordbruket.

Mats Morell skriver om kosthållets utveckling, sett i sitt kulturella och sociala sammanhang. Här beskrivs olika tidsperioders livsmedelskonsumtion utifrån gjorda undersökningar av skilda samhällsgrupper.

Det svenska jordbruket var sällan något renodlat åkerbruk och *Carl-Johan Gadd* berör i sin artikel jordbrukets viktiga binärningar. Hur pass "agrart" det historiska Sverige egentligen var kan diskuteras. Bilden av det renodlade agrarlandet sammanhänger delvis med Sveriges internationellt sett låga andel stadsbefolkning och källmaterialets kategorisering av människors yrkestillhörigheter. Självhushåll och mångsyssleri utmärkte livet på landsbygden.

Rolf Adamsons bidrag behandlar i sju tidsåtskilda avsnitt staten och jordbruket. Det kan konstateras att det statliga intresset för styrning av jordbruket ökar paradoxalt nog samtidigt som jordbrukets andel av nationens produktion minskar. De senare periodernas ingripanden präglas av sin kriskaraktär. Det är en synnerligen komplicerad aspekt av jordbrukshistorien fram till 1935 som härmed presenteras.

Göran Hoppes artikel beskriver jordskiftena och den agrara utvecklingen. Skiftena är på ett sätt en symbol för agrar omvandling. Här betonas storskifte och laga skifte.

Maria Ågren behandlar ägande och beskattning, dvs. bondens relationer till andra bönder, samhällsskikt och till staten. Även detta avsnitt är ett exempel på en sammanfattning av ett omfattande forskningsfält.

Peter Aronsson skriver om bönderna och den politiska kulturen. Här betonas betydelsen av att använda skilda politik-begrepp för skilda tidsepoker. Att enbart applicera vår tids politik-begrepp på historien leder fel. Det handlar om olika sätt att göra politik.

Ett slags sammanbinding sker i volymens sista bidrag, genom *Janken Myrdals* agrarhistoriska syntes som kan ses som ett slags spekulativ teori om den agrara utvecklingens väsen. Den tekniska utvecklingen leder till ökad produktion och/eller produktivitet. Tre modeller framträder: 1. Allmogesamhällets påstådda stillastående ställs i relief mot förändringarnas språng i s.k. "take-offs". 2. Tillväxttakten stiger med ökande antal samtidigt levande människor. Det sker ett spel mellan knapphet på resurser och den mänskliga förmågan. 3. Utvecklingen sker steg- eller språngvis. De enskilda innovationerna står inte i centrum, utan komplex av

tekniska element. Jordbrukets företeelser griper i varandra. Nyheter som passar in i det förhärskande systemet attraheras, andra hamnar i periferin.

Modellerna ställs därefter mot en kronologisk översikt av utvecklingen. Tekniken *per se* kan inte förklara utvecklingens fram- och motgångar. Det kan däremot de sociala strukturerna och teknikens utnyttjande. Det innebär att den sociala struktur som bäst gynnar produktionen av de varor befolkningen efterfrågar också kommer att vara mest framgångsrik. Dvs. de tekniska sprången kommer att sammanfalla med sociala förändringar. (Jfr diagrammet på s. 320.)

Ytterligare två dimensioner tillförs resonemanget: trögheten i växelverkan mellan olika företeelser skapar en obalans som förvandlar stagnation till kris, som öppnar möjligheter till återhämtning och det förindustriella samhällets två typer av produktivitetsoökning – arealproduktivitet respektive arbetsproduktivitet. Det industriella jordbruket rör sig dessutom med ytterligare andra villkor som komplicerar bilden.

Trots skillnaderna mellan forskningsmetoder, arbets- och uttrycksätt inom skilda discipliner, inte minst mellan humaniora och naturvetenskap, ger volymen ett samlat intryck utan alltför stora t.ex. språkliga spretigheter. Den bör under lång tid fungera som ett givet referensverk på sitt viktiga område.

Anders Perlinge, Stockholm

Gunnar Henriksson: *Skiftesverk i Sverige. Ett tusenårigt byggnadsätt*. Byggnadsforskningsrådet, T16:1996. Stockholm, 346 s., ill.

Gunnar Henriksson har skrivit en "tegelsten" om en träbyggnadsmetod. Ursäkta ordleken men boken är faktiskt tung och dessutom tegelröd. Förf. har en lång arkitektkarriär bakom sig i en rad olika roller. Utformande byggnadsarkitekt och administrerande kontorschef, myndighetsutövande stadsarkitekt i Stockholm och, inte minst, professor för ett antal årskullar blivande arkitekter vid Tekniska högskolan i Stockholm. Ämnet har sysselsatt honom länge, och han har publicerat sig om skiftesverk i mindre format tidigare. Den aktuella volymen får ses som en sammanfattning av hans eget och andras vetande, ett referensverk. En poäng är att han omsatt sina kunskaper i samband med en rekonstruktion av en skiftesverkslada i Eketorp på södra Öland.

Varför intresserar sig en modern arkitekt för gamla